

Érmellék az 1692. évi felmérés alapján

Bihar vármegye a történeti Magyarország egyik legnagyobb területű és legnagyobb népességgel rendelkező megyéje volt a XVIII. században, amely egyszerre mutatott jelentős változatosságot a birtoklási, szolgáltatási, etnikai és felszíni viszonyokat tekintve.¹ A XVIII. századi birtoklási és szolgáltatási sokszínűség egyik vizsgálati kiindulópontja lehet az oszmán-török jelenlét tartós megszűnése a térségben, illetve konkrétan az ezt követő összeírás vizsgálata. Az etnikai és földrajzi viszonyok kutatásának kérdése szintén további összefüggéseket vet fel.

Dolgozatomban elsősorban az 1692. évi összeírást, a Bél Mátyás-i vármegyeleírással integrálva, valamint az Érmellékre vonatkozó modern szakirodalmat használtam fel. Szándékom, az Érmellék, mint régió általános bemutatása a XVII–XVIII. század fordulóján.

Magának az Érmellék fogalmának meghatározásával célszerű az ismertetést kezdeni. Az Érmelléknek két értelmezésével találkozhatunk a szakirodalomban. Párhuzamosan létezik egy elsődlegesen természetföldrajzi és egy elsődlegesen történelmi interpretáció. Az „elsődlegesen” jelző használatát azért tartom indokoltnak, mert a földrajzi meghatározás is válhat történelmivé, amennyiben az Ér folyó mellékével, mocsaras, lápos területével, ahhoz földrajzilag hozzátartozó részével történetileg kíván foglalkozni. Valamint, az Érmelléket azonosíthatjuk

Bihar vármegye egyik járásával, a „földrajzi” Érmelléket kiegészítve a Berettyó felső völgyével, ami közigazgatási jelentéssel tölti meg fogalmunkat.

Az Érmellék elnevezés (legyen szó bármely értelméről), ahogyan azt Bél Mátyásnál is olvashatjuk, alapvetően az Ér folyóhoz kapcsolódik. Az Ér Tarcsánál lép be a járásba, ahol szétterülve, lassan folyik Ottomány felé, majd Székelyhíd és Diószeg a nagyobb települések, melyeket érint. Bél leírása szerint az Ér Diószegnél árasztja el a legnagyobb területet. Magát ez Ért a Berettyóhoz hasonlítja.²

A természetföldrajzi Érmellék a XVII–XVIII. század során átnyúlt Közép-Szolnok vármegyébe. A Bihar vármegyei érmelléki járás pedig, amely a táj legnagyobb részét magában foglalta, a földrajzi Érmelléken túli területekkel is rendelkezett. A tanulmányban elsősorban a járással kívánok foglalkozni.

*

Bihar vármegye felmérése a kor viszonyainak megfelelően, szerkezetileg és szervezetileg négy járásra tagolódott. A leírás tanúsága szerint Várad 1660-as török elfoglalása óta eltelt idő nem volt elegendő a hagyományos struktúra

¹ *Bársony István*: Habilitációs tézisek. Debrecen, 1997. 1. Továbbiakban *Bársony*, 1997.

² *Bél Mátyás*: Bihar megye leírása. In. A Bihari Múzeum Évkönyve II. (fordította: *P. Szalay Emőke*, jegyzetekkel ellátta *Csorba Csaba*) Berettyóújfalu, 1978. 59. Továbbiakban *Bél*.

megbomlására. Amint alkalom nyílt rá (ez az alkalom Szentjobb 1686-os visszavétele volt), megválasztották Bihar vármegye főispánját, mely tisztséget a XVI. század közepéig hagyományosan Várad püspöke töltött be. Jelen esetben sem tértek el a korábban már alkalmazott szokásjogtól Benkovich Ágoston püspök lett a vármegye főispánja. Buday István, Keserű (Ér-) földesura, pedig alispán lett.³

Az Érmellék az 1692. évi összeírás alapján Bihar vármegye egyes számmal jelölt járása. Nevesítve, hangsúlyozom, még nem volt, csupán számmal volt ellátva, de a későbbi összeírásokban, már Érmelléki járásként szerepel. Ahogyan Mezősi Károlynál olvashatjuk „ide tartozik az Érmellék és a Berettyó felső völgye”, valamint másképpen megfogalmazva: „az I. járás a vármegye északkeleti területeit ölelte fel. Déli-, délkeleti határa a Berettyó, Gyepes-patak és a Réz-hegység, keleten és északon a vármegye határával azonos, nyugaton pedig Nagylétáig terjed.”⁴

Maga az Érmellék, ahogyan Bél jellemzéséből is megállapítható, kiváló mezőgazdasági termőterület. A leginkább kiemelkedő eredményeket a gabonafélékből és dohányból produkálta. Sajnos az 1692. évi összeírás nem tartalmaz külön rovatot a dohányról, igaz, megemlíti azt Diószegnél, Bél ugyanakkor a diószegivel egyenértékűnek mondja a székelyhídi, félegyházi és tamáshídi dohányt is.⁵ Mindez magyarázható lehet azzal, hogy a dohánytermesztés terjedése viszonylag gyors ütemű volt a XVIII. század első felében.

Az összeírást a kamara készítette, hogy felmérje a térségre jellemző birtokviszonyokat, a népességet, a gazdaság helyzetét, hogy képet kapjon az adóbevételek megállapításához szükséges alapokról, a lakosság teherbíróképességéről.⁶ Ennek értelmében a szepesi kamara intézte a megye, így a járás gazdasági ügyeit is. A felmérésről azt tudjuk, hogy a második járás adatait 1692. október 18-a és 29-e között vették fel. A vármegye többi három járásának felmérése szintén ezekben a hetekben készülhetett, így az Érmellékre vonatkozó is.⁷ Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy 12 nap alatt 42 települést írtak össze a második járásban. Vagyis az összeírás adatai közvetlenül a háborúskodások utáni rendkívüli viszonyokat tükrözik, a harcok elől védettebb helyekre menekülő lakosság nagy része még nem tért, nem térhetett vissza eredeti lakóhelyére.

Mezősi így jellemzi a járást: „a kitűnő bortermő vidék a török hódoltság végén Bihar vármegye leginkább lakott területe”⁸ A hangsúlynak az utóbbi gondolaton kell lennie, „leginkább lakott terület”, ugyanis ez Mezősi interpretációjának az egyik gyenge pontja. Egészen pontosan nem az, hogy a járásban valóban arányosan a legtöbben laktak-e, hanem az, hogy a korábbi kutatások feltárták: a paraszti népesség számát legalább háromszor nagyobbra tehetjük, mint ahogy Mezősi tette.⁹ Ha hihetünk Mezősinek, és így az összeírásnak is, akkor

³ *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692) Budapest, 1943. 228–229. Továbbiakban *Mezősi*.

⁴ *Mezősi*, 18.

⁵ *Bél*, 59. és *Mezősi*, 31. és 220.

⁶ *Bársony István*: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. In. Magyar történeti tanulmányok. XVI. KLTE. Debrecen, 1984. 6–7. Továbbiakban *Bársony*, 1984. Valamint *Dávid Zoltán*: Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. IX. Debrecen, 1982. 118. Továbbiakban *Dávid*.

⁷ *Mezősi*, 15–16.

⁸ *Mezősi*, 136.

⁹ *Bársony*, 1997. 3.

1692-ben 12564 lakosa volt Biharnak.¹⁰ Ez a XVI. század közepi adatnak kb. a 4,4%-a. Csúpnán ennyi ember élte volna túl a török alóli felszabadulást?

Komoly forráskritikát Dávid Zoltán és Kovács Zoltán végzett az összeírással kapcsolatban. Mindketten arra az álláspontra jutnak, hogy az összeírásban „foglaltaknál lényegesen nagyobb népességnek kellett élnie Bihar megyében a XVII–XVIII. század fordulóján”.¹¹ Az összeírásban sokszor használt deserta kifejezés értelmezése pontosabb meghatározást kíván. Dávid alapján a deserta-ként jelölt a „hadak járta terület helységeknek népessége 1692 októberében szegény, kifosztott és tönkretett – tehát adófizetésre teljesen képtelen volt”.¹² Ezzel ellentétben Mezősi a deserta-t elnéptelenedett, illetve puszta falu értelemben használja. A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az összeírás az adóképes lakosok összeírása, nem pedig a teljes lakosság lajstroma, ahogyan Mezősi vélte. Ez az állítás sem helytálló minden esetben, csúpnán oly kikötéssel, hogy mindenki, aki szerepel az összeírásban, adóképes, viszont mindenki, aki adóképes, valószínűleg, nem szerepel az összeírásban. Fontos tehát megjegyezni, hogy az összeírásból különböző okok miatt kimaradt egyénekről, illetve társadalmi rétegekről az összeírás alapján nem tudunk biztos állításokat tenni.

Egy-egy település, és az összeírásban ez a jellemző, „puszta falu”, illetve „elnéptelenedett település” fogalmi nem egyeznek és egyezhetnek meg a „népesség szinte teljes pusztulásá”-nak fogalmával. A lakosság védett helyekre (akár természetes – lápok, mocsarak, erdők-, akár mesterséges – nagyobb települések) való távo-

zása teljesen logikusnak tűnik, s az összeírásban is találunk ilyen utalásokat.

A járásra vonatkoztatva az összeírás 25 lakott települést sorol fel, pontosabban 26-ot (a „földrajzi” Érmellékre vonatkozólag pedig 13:17 a lakott-elnéptelenedett arány), ám az itt felsorolt Szentjobbról megtudjuk, hogy várának visszafoglalásától (1686) deserta-ként tartja számon az összeírás.¹³ Igaz, a néptelenként felsorolt 54 település közül 36 szintén ebben az időszakban vált deserta-vá, érdekes, hogy Szentjobbot nem ezek között találjuk megemlítve.

A legjelentősebb település az elsőként összeírt Diószeg, melyet oppidumként említenek, 201 családdal. Ebből 94-en rendelkeznek egész telekkel, 78-an féllal, 12-en harmaddal, 14-en negyeddal és hárman semmilyen sessio-val sem bírnak. Jelentőségét Dávid is hangsúlyozza, az összeírás ezen részét tekinti viszonylag pontosnak, azzal a megkötéssel, hogy ez sem teljes.¹⁴

Mezővárosként említik még Margitát¹⁵, ahol hat egész telekkel találkozunk a 44 összeírt közül, 27 fél telekkel, 2 harmaddal és 5 negyeddal rendelkezett. A harmadik mezővárosként említett település Székelyhíd¹⁶, ahol a mindössze 4 összeírtnak négy egész telke van! Amennyiben figyelembe vesszük, hogy az összeírás igen hamar történt meg a török jelenlét megszűnését követően, akkor sem hagyhatjuk megkerülve a kérdést, miért „possessio vel oppidum”-ként írták össze Székelyhíd települést. Ha valóban

¹⁰ Bársony, 1984. 7.

¹¹ Bársony, 1984. 7.

¹² Dávid, 119.

¹³ Az 1692. évi összeírás. Conscriptio Quattuor Processuum Comitatus Bihariensis 1692. Processus Primus Comitatus Bihariensis. In. *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692) Budapest, 1943. 23–58. Továbbiakban Processus Primus Comitatus Bihariensis.

¹⁴ Dávid, 124, ill. Processus Primus Comitatus Bihariensis. In. *Mezősi*, 23–50.

¹⁵ Processus Primus Comitatus Bihariensis. In. *Mezősi*, 40.

¹⁶ Processus Primus Comitatus Bihariensis. In. *Mezősi*, 46.

mezővárosként funkcionált, hol vannak az emberek? Erre a kérdésre részben fentebb már választ adtunk. A már taglalt gondolat, miszerint az összeírásban az adóképes lakosság szerepel, felveti azt a kérdést, hogy a nem adóképes lakosokat is számba kellene venni. A kérdés annyiban jogos, hogy a későbbi összeírások és a már említett kritikai vizsgálat az 1692-es conscriptio-nak bizonyítja, hogy lényegesen több lakosról kellene említést tenni. Hogy mégsem történik ez meg, arra vonatkozólag feltevések vannak:¹⁷

- nem tudjuk, kik végezték az összeírást,
- ismerték-e a helyi viszonyokat,
- nemesek voltak, vagy kamarai hivatalnokok,
- bizonyára nem jártak minden településen, hanem mások bemondásai alapján dolgoztak.

Maga az összeírás az első járásra vonatkozólag felmérte a háztartások számát, mint már utaltam rá, a telkek nagyságát (erre tehát négy kategóriát alkalmazva egész, fél, harmad és negyed), a gyermekek számát (fiú-lány külön), az ökrök, tehének, borjúk, juhok, kecskék és disznók, illetve a méhesek számát, a szőlőműveléshez kapcsolódva a kapás napszám arányát, az őszi, illetve a tavaszi vetést, a szekerek és a lovak számát. Azért emeltem ki, hogy az első járásra, mert az egyes járásokra vonatkozó összeírások eltérnek egymástól.

Az Érmellékről a conscriptio alapján kapható összesített kép elég lehangoló, ugyanis a járás gazdasági potenciáljáról, a lakosság számához hasonló képet kapunk. Összesen 1044 lélek van az összeírásban¹⁸, ha ehhez hozzáadunk még legalább ugyanannyit, amennyi a háztartások száma (lévén, hogy egy háztartásban az esetek többségé-

ben egy férj és egy feleség van), a végső adat sem lesz sokkal kedvezőbb. Az adatot azonban nem kell teljességgel elfogadnunk. A megye összeírásához hasonlóan, a járás adatai sem pontosak.

Az összeírás tartalmaz gazdasági jellegű adatsorokat is. A szőlőtermesztés conscriptio-ban megjelenő adata a szőlőterület nagyságára utal. E szerint 3201,5 kapásnapszámról tudunk, melynek mintegy kétharmada Diószeghez kapcsolódik.¹⁹ Több helyen megjegyzik az összeírók, hogy a szőlők nagy része elpusztult Szentjobb, Micske, Bagamér, Székelyhid, Szentmiklós és Gálospetri településeken. Felerészben elpusztult vagy nagyjából műveletlen pedig Tóti, Poklostelek, Köbölkút és Margita helységeken. A szőlő minőségét ezzel szemben vagy jónak, vagy silánynak mondják. Előbbivel találkozunk 19 (Diószeg, Jankafalva, Koly, Vajda, Szentimre, Tóti, Szentjobb, Poklostelek, Margita, Szalacs, Székelyhid, Keserű, Szentmiklós, Gálospetri, Kövesegyháza, Asszonyvásár, Álmosd, Kiskágya, Nagykágya), míg az utóbbival 6 településen (Kéc, Bogyoszló, Kiskereki, Bagamér, Bozsaly, Tarcsa).²⁰ Ezt összevetve a három évtizeddel később készült Bél Mátyás-féle leírással láthatjuk, hogy bor tekintetében a helyzet viszonylag rövid idő alatt normalizálódott. Bél a borról szólva kétféle minősítést említ: az egyik szerint „első helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat (...)”, a másik szerint három osztályba sorolják a borokat. Ezen utóbbi alapján a második és harmadik osztályban találunk érmelléki borokat. Az előbbi Bél „kissé kellemesebb ízű, különlegesebb” borként (itt említi a szentimrei és diószegi borokat), az utóbbiakat pedig „mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak” (itt pedig a

¹⁷ Bársony, 1984. 7.

¹⁸ Processus Primus Comitatus Bihariensis. In. *Mezősi*, 23–50.

¹⁹ Uo.

²⁰ *Mezősi*, 221–222.

székelyhídi, margitai borokat). Az Érmellékre már Bél leírása alapján a bakator fajta volt a legjellemzőbb, mely téglaszínű (nem bíbor, nem fekete), s mely bárhol, kivéve erősen hideg éghajlaton bőséges termést hoz.²¹

Visszatérve a diószegi szőlőműveléshez, a 2057 kapásnap számból 1229 debreceni és más-hová való személyekhez kötődik.²² A debrecenieknek már a XVI. században voltak szőlőbirtokaik, de lehet, hogy már a XIII. században is a bihari hegyen²³. Így az Érmellék felé való orientálódásuk is megvolt.

A gabonafélék tekintetében az I. járásban összesen 1201,5 köből őszi és 20 köből tavaszi vetést írtak össze.²⁴ Az aránytalanság szembeötlő. A települések közti megoszlásban is nagy, még ha nem is ekkora a különbség. A legtöbb őszi és tavaszi vetés Diószegen van (309, illetve 12 köből), a második legtöbb Félegyházán (150 köből). Vagyis durván feleannyi vetés jut a diószegi háztartások mintegy 8%-ra, az aránytalanságot itt is érezhetjük. A legkevesebb vetéssel Székelyhíd (ne feledjük mezőváros) esetében találkozunk, az összeírás semmilyen gabonát nem jelöl.

Összességében tehát azt a képet erősíthetjük meg, hogy kizárólag az 1692. évi felmérés kapcsán nem lehet a járás viszonyaira egyértelmű választ kapni. Az összeírás felhasználása, ismerete azonban továbbra sem kerülhető el. A demográfiai és gazdasági viszonyok, a népesség, a bor, ill. a szőlő és a gabona (de még a részletebben nem tárgyalt állatállomány) mennyiségének és minőségének a vizsgálata azt erősíti, hogy az Érmellék egy gazdaságilag-társadalmilag leromlott állapotú térség, azonban a dolgozatban utaltak okán nem lehet egyértelművé tenni ezt. A leromlottság alatt értve a viszonyoknak megfelelő állapotot, mely nem igazából a térség, mint inkább a felmérés jellemzője. Megjegyzendő: a felmérésből kikövetkeztethető Érmellék képe nem nevezhető kuriózumnak a térség viszonyait rontó többévtizedes török-magyar csatározásokat követően. Sajátos azonban a helyzet Bél Mátyás leírását figyelembe véve, mely alapján látjuk, hogy mintegy egy emberöltővel később egy normálisnak nevezhető gazdaság van a térségben.

²¹ *Bél*, 59–60., 66.

²² Processus Primus Comitatus Bihariensis. In: *Mezősi*, 29–30.

²³ *Varga Gyula*: Az érmelléki szőlőkultúra. Bihari dolgozatok. 5. Berettyóújfalu, 1976.

²⁴ Processus Primus Comitatus Bihariensis. In: *Mezősi*, 23–50.

